

Udviklingen i byerne ca. 1790–1914

Ved starten af 1800-tallet var der gået mere end 1000 år, siden de første byer var opstået på dansk område. Med undtagelse af København havde disse byer imidlertid hidtil nærmest været forvoksede landsbyer i tæt kontakt med det omgivende land, og bylivet havde været næsten lige så bundet af traditioner og regler (f.eks. laugssystemet) som landsbylivet.

Med landbruget som lokomotiv startede en voldsom forandringsproces i 1800-tallet. Landboerne strømmede til byerne, maskiner og mekanisk energi blev taget i anvendelse i produktionen.

1. Industrialiseringen

Fra omkring 1840 forplantede kornsalsperiodens vækst i landbruget sig tydeligt til byerhvervene.

De første, der fik fordel af kornsalget, var de købmænd, der opkøbte og videre-solgte kornet. Århundreders kornhandel med bl.a. Norge og de større købmænds deltagelse i den internationale handel i de foregående århundreder havde betydet, at der både var kapital, skibe og erfaring til rådighed, da det blev muligt at forøge landbrugseksporten.

Også andre grupper fik fordel af de voksende indkomster på landet. Håndværkere og handlende kunne sælge flere varer til gårdmændene. Landbrugets efterspørgsel efter redskaber skabte grundlag for jernstøberier og maskinværksteder. Behovet for nye staldbygninger og efterspørgslen efter nye stuehuse gav grundlag for teglværker o.s.v.

Væksten i byerhvervene var selvforstær-

Laugssystemet blev sprængt. Den voldsomt forøgede mængde af mennesker og produkter blev »varer«, hvis værdi blev fastsat af de anonyme markeds kræfter.

Forløbet og konsekvenserne af denne bratte industrialiserings- og urbaniseringsproces – en proces, som har sine paralleller i den tredje verden idag – vil blive behandlet i det følgende afsnit. Afsnittet vil også handle om, hvordan disse nye byboere under de ændrede vilkår forsøgte at finde nye ståsteder, tilværelsesopfattelser, handleformer og sociale organisationsmåder.

kende. De producenter, der fik øgede indkomster, og de mange mennesker, der fik arbejde i byerhvervene, efterspurgt boliger, mad og andre varer. Den øgede efterspørgsel betød voksende produktion, beskæftigelse, indkomster og dermed yderligere voksende efterspørgsel. En sådan selvforstærkende vækstproces kaldes en opgangskonjunktur.

Den kraftige vækst i det 19. århundrede havde også kapital- og lovgivningsmæssige forudsætninger.

Omkring 1840 var tilliden til pengevæsenet ved at være genetableret efter statsbankerotten i 1813 (s. 128), og en sådan tillid var nødvendig for en voksende handel, der var tvunget til at betjene sig af pengesedler, tilgodesedler, veksler m.v.

Samtidigt krævede den voksende produktion og handel adgang til lånekapital, så producent eller køber ikke selv skulle have alle midler til rådighed forud for en investering eller et køb.

Op gennem 1800-tallet var der blevet

oprettet lånekasser, sparekasser og kreditinstitutioner, hvor de erhvervsdrivende kunne få lån. Fra midten af århundredet blev mulighederne for at skaffe kapital yderligere forbedret. Der blev grundlagt flere banker, og samtidig vandt aktieselskabsformen frem.

Et aktieselskab er et selskab, hvor ingen af deltagerne (ejerne/aktionærerne) hæfter personligt for selskabets forpligtelser. Går selskabet fallit, bliver aktierne værdiløse, men derudover løber aktionærerne ikke nogen risiko. Iøvrigt modtager aktionærerne udbytte af virksomhedens overskud i forhold til størrelsen af deres aktiepost og har også indflydelse på virksomheden i forhold hertil.

En sådan selskabsform med begrænset risiko passede godt til det nye økonomiske system, som var ved at blive indrettet.

Liberalismen

Gennem 1800-tallets første halvdel var der sket en afvikling af statens økonomiske aktiviteter, og med Næringsfrihedsloven af 1857 blev den frie konkurrence indført som princip for hele det økonomiske system (ef-

ter en overgangsordning på 5 år). Liberalismen havde afløst merkantilismen som dominerende økonomisk teori.

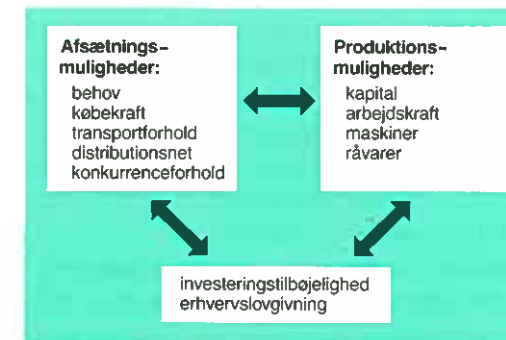
Den mest kendte liberalistiske teoretiker var skotten Adam Smith, som i bogen »Wealth of Nations« (1776) gik ind for, at det økonomiske liv skulle indrettes med den enkeltes egeninteresse som drivkraft og med den frie konkurrence på et globalt marked som princip for indretningen af det økonomiske system.

Hans grundidé var, at det enkelte menneske altid selv var bedst til at varetage sine egne interesser, og at det ville betyde en samlet fremgang for helheden, hvis den enkelte fik lov til at stræbe efter fremgang for sig selv.

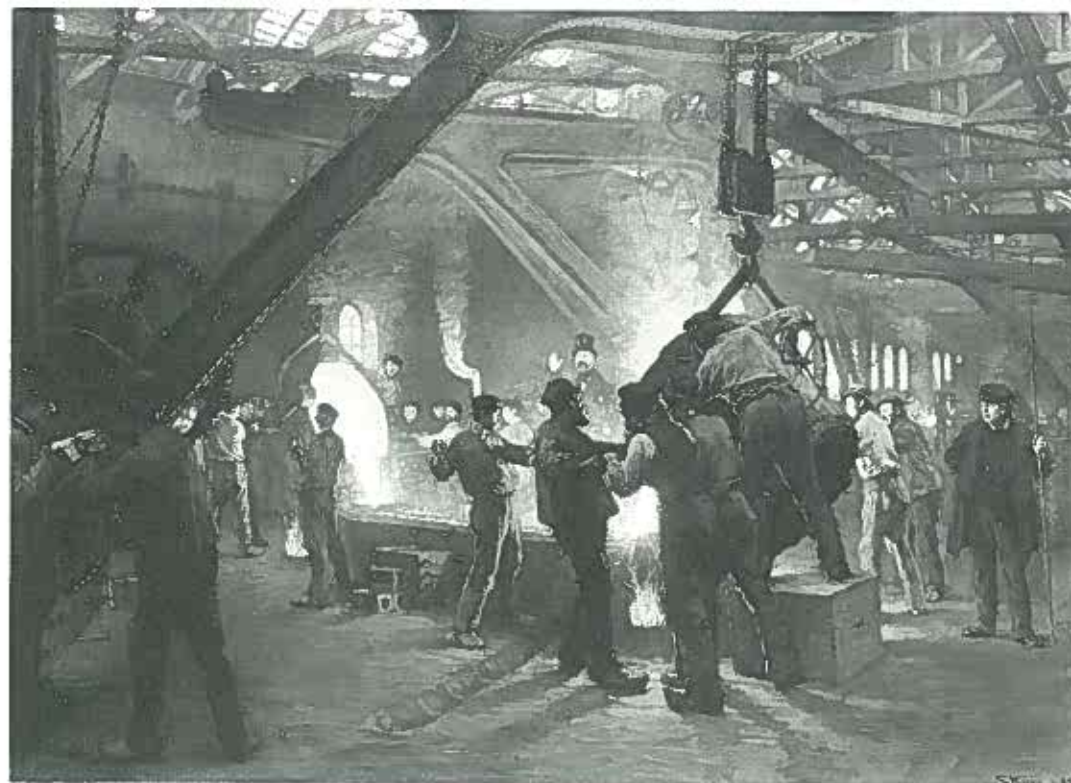
Alle de hidtidige reguleringer af det økonomiske liv i form af laugsvæsenet, statsstøtte, fæstevæsen, told o.s.v. begrænsede den enkeltes muligheder for at varetage sine egne interesser og betød derfor en bremse på fremgangen. Disse reguleringer skulle fjernes og erstattes af den frie konkurrence. Var der først fri konkurrence, så ville prisdannelsesmekanismen være den skjulte hånd, som dirigerede enkelt-handlingerne i retning af det fælles bedste, d.v.s. de fleste og bedste varer til de billigste priser.

Med udgangspunkt i et eksempel fra synåleproduktionen udmaledede Adam Smith, hvilke muligheder der lå i et frit økonomisk system. Kunne fabrikanterne nemlig producere for et stort marked, så kunne det bl.a. betale sig at dele produktionen op i simple delprocesser og indsætte maskiner i nogle af delprocesserne. For synålens vedkommende havde en arbejder før industrialiseringsprocessens start højst kunnet fremstille 20 synåle om dagen. På Adam Smiths tid kunne 10 arbejdere i England derimod få 48.000 nåle færdige på samme tid, idet arbejdsprocessen var blevet delt op i 18 forskellige delprocesser. Produktiviteten var altså blevet 240 gange så stor.

Nogle faktorer i den økonomiske vækstproces

Økonomisk vækst (for en enkelt virksomhed, en branche, et erhverv eller for den samlede samfundsproduktion) er et resultat af et samspil mellem mange forskellige faktorer. Skemaet er ikke nogen facitliste, men en oversigt der skulle kunne bruges som udgangspunkt for overvejelser over og forklaring på økonomisk vækst eller manglen på samme i forskellige virksomheder/sektorer/samtid til forskellige tider.

Fra fabrikshallen på B&W, maleri af P.S. Krøyer 1885. Gyldendals billedarkiv

B&W – et vækstforløb

Udviklingen i Danmark var langt bagud for udviklingen i England og Tyskland, og endnu i 1840 ville Adam Smith have haft svært ved at finde eksempler i Danmark, der svarede til synåleeksemplet. De første danske industrigrundlæggere hentede da også megen viden og inspiration i udlandet.

Hans Henrik Baumgarten – født i Holsten i 1806 – fik i 1843 statslig tilladelse til at virke som »mekanikus« (maskinbygger). Han var oprindelig kommet til København i 1828 som snedkersvend og havde senere været 7 år i udlandet (bl.a. i Berlin), hvor han havde arbejdet og uddannet sig på maskinværksteder og maskinfabrikker. Tilbage i Danmark havde han forud for sin etablering som selvstændig arbejdet på et bogtrykkeri og et jernstøberi. I 1846 slog han sig sammen med Carl Chri-

stian Burmeister, som var uddannet på Polyteknisk Læreanstalt og desuden havde været 4 år i udlandet.

Firmaet Baumgarten & Burmeister etablerede sig på Christianshavn med maskinværksted og jernstøberi, og allerede i 1847 var der over 70 arbejdere ansat. Firmaet slog sig også på jernskibe, og i 50'erne og 60'erne blev virksomheden den største inden for sit område.

I 1872 omdannedes firmaet – som i mellemtiden havde skiftet navn til Burmeister & Wain efter et indehaverskifte – til et aktieselskab. Samtidigt indrettedes et skibsværft til bygning af større skibe på Refshaleøen.

I 1880'erne lykkedes det B&W at få et forspring, hvad angik produktionen af centrifuger til mejerier (s. 92), og efter århundredeskiftet satsede firmaet især på dieselmotorer og skibe.

Industrialiseringsgennembruddet

Historikere har diskuteret, hvornår man kan tale om et egentligt industrialiseringsgennembrud i Danmark. Var det omkring 1850, omkring 1870 eller først efter 1890?

Svaret afhænger selvfølgelig af, hvor mange fabrikker og arbejdere der skal være, og hvor mange maskiner og mekaniske hestekræfter, der skal indgå i produktionen, før man kan tale om industrialisering, og den diskussion vil vi ikke tage op her.

Tabel 21

	Arbejdsstyrken	Hovedstaden	
		Mekanisk kraft	
		Antal virksomheder	Antal hestekræfter
1847	8.500	47	386
1873	21.400	182	2.384
1906	52.000	1.257	25.443

Fra *Det industrielle Danmark* s. 22

Arstallene er imidlertid ikke tilfældige. Omkring 1850 skete der en kraftig vækst i antallet og størrelsen af f.eks. jernstøberier og maskinværksteder (jvf. B&W) som følge af udviklingen inden for landbruget. På dette tidspunkt var der kun forholdsvis få fabriksarbejdere, og dampkraft spillede en begrænset rolle sammenlignet med vind- og vandkraft og rigtige heste. Specialiseringen var desuden ringe, hvad et kik ind i et jernstøberi i Næstved illustrerer, (øverst th.).

I den økonomiske højkonjunktur omkring 1870 voksede både arbejdsstyrken og antallet af hestekræfter stærkt (jvf. udviklingen på B&W). Virksomheder som Store Nordiske Telegrafelskab, De Danske Sukkerfabrikker og Tuborgbryggerierne blev grundlagt omkring dette tidspunkt. Desuden blev adskillige private jernbaneselskaber grundlagt, og jernbanenettet var under hurtig udbygning.

J. A. Hermansens jernstøberi i Næstved 1851–52

Antal arbejdere: 14 faste (svende og drenge).
6 løse (daglejere og karle)

Produktion	
117 plove	179 tagvinduer
62 rister	60 skorstenskomfurer
70 vognbøsninger	150 gryder
6 klaverbomme	212 kakkellovne
31 vinkler	62 lispd. forskelligt støbegods
4 stangerister	42 hakkelsesmaskiner
11 gravkors	4 gravstakitter
35 spyttbakker	5 hakker
3 fyrkarme	5 segler
42 lispd. zinkplader	26 staldvinduer
5 tærskemaskiner	22 strygejern
67 forskellige skovle	42 vaskkedler
1 trappe med gelænder	137 pander
28 hestekrybber	5 kedler
7 butiksvinduer	(21)

Et lispd. = 16 pund = 8 kilo

Fra *Det industrielle Danmark* s. 145

I det nyoprettede fabrikstilsyns oversigter støder man i midten af 1870'erne på: jernstøberier, maskin- og metalvarefabrikker, papir-, pap- og tapetfabrikker, trævare- og korkfabrikker, kemiske fabrikker, sten-, ler- og glasindustri, porcelæns- og fajancefabrikker, tobaks- og cigarfabrikker, chokolade- og sukkervarefabrikker, sukkerfabrikker og cikorie- (kaffetilsætnings-) fabrikker.

Henimod århundredeskiftet tog industrialiseringen igen fart. Ikke mindst var der tale om en voldsom vækst i anvendelsen af mekanisk kraft. Produktionen og bylivet begyndte at blive elektrificeret.

Endnu i 1914 udgjorde industriens produktion dog kun en lille del af samfundsproduktionen (tabel 15. C., side 93), og i denne forstand var Danmark langt fra at være et industrisamfund, men industrialiseringen havde allerede sat sig så dybe spor i produktionen, omgivelserne og den menneskelige mentalitet, at begrebet industrialiseringsgennembrud er valgt.

Carlsberg i 1880'erne. Øl egne-
de sig fortrinligt til fabrikspro-
duktion i stor skala. For Carls-
berg, B&W og andre danske in-
dustrivirksomheder blev det
afgørende, at den frie konkur-
rence ikke gjaldt udadtil. Den
tilbagestående danske industri
kunne købe nødvendige råva-
rer og maskiner i udlandet og
sælge den færdige produktion
på hjemmemarkedet bag be-
skyttende toldmure. Land-
brugseksporten reddede beta-
lingsbalancen. Carlsberg Bryg-
geriernes Informationstjeneste

De nye tider

Mange var begejstrede. Blandt lovpriserne af maskinalderen var forfatteren og digte-
ren Johannes V. Jensen (i 1900):

»Lysen bader de lange strålende stållemmer i
takt, maskinens lyd adderer al ulighed i tid, og
summen af lyd er syngende takt, dens glatte
og stumme løb, dens utrættelige evne i kraft af
leddenes samstemthed er indbegrebet af orden.

Kraften i hjertets muskler driver blodstrøm-
men, men dampstrømmens kraft driver stemplet
i cylinderen ... således er kredsløbet fuldendt,
menneskets livskraft, der før skød over målet og
ind i himlen, vender tilbage gennem ma-
skinen.«

(22)

For andre udgjorde de nye tider en trussel.
Henrik Pontoppidan har i romanen »De
dødes rige« (1912-16) skildret en landboers
møde med de nye tider:

»Jyllands-ekspressen jog mod København med
en halv times forsinkelse på grund af tåge over
bæltene. Den grå oktoberdag var gledes over
i en farveløs skumring, og nu var det mørk aften
med en stjerneløs himmel. Mens toget dund-
rede frem mod den rødlige tågeplet i horisonten,
der var København, fejede lysskæret fra kupe-
rne henover våde pløjemarken og dryppende
hegn, ramte som et søgelys en bondegårds hvi-
de længer, der et nu lyste dagklart i mørket,
kastede sig i næste øjeblik over et vogterhus og
åbenbarede et køretøj, der holdt stille foran den
nedsænkede vejbo, fløj videre over andre op-

blødte marker og vandfyldte grøfter, over dri-
vende hegn og en oplyst stationsbygning, der
passeredes med et langt fløjt.

»Det var Glostrup!« forlød det gennem de
overfyldte kupeer, hvor man nu begyndte at
ryste døsigtheden af sig og samle sammen på
rejsetøjet.

Nu gled toget ind mellem hovedbanegårdens
perroner, og alle fik travlt med at komme ud.
Kun den svære mand blev siddende, indtil de
andre havde forladt kupeen. Han havde ikke
noget at haste efter. Der stod ingen og ventede
på ham. Han var en fremmed.

Først da vognen var tømt, rejste han sig op.

Med agtpågivenhed fulgte han efter strøm-
men op ad trappen. Inde i forhallens lyshav
stod han et øjeblik stille af forbavselse over det
pragtfulde rum, indtil han fik et stød i ryggen
af en drager, der væltede sig frem belæst med
kuffter.

Til sidst stod han alene udenfor, mens de sid-
ste drosker rullede bort. Et gammelt bybud, der
nærmede sig med hånden til kasketten, blev
afvist, og han styrede nu i droskernes spor ud
mod passagen.

På hjørnet standsede han igen og så sig
omkring for at blive retvendt. Det var tolv år,
siden han havde været i hovedstaden, og statio-
nen lå dengang på et andet sted. Den ørdeven-
de færdsel af mennesker og vogne gjorde ham
modløs. Var dette virkelig København? Han
havde jo nok hørt, at byen i de senere år havde
forandret sig meget og var bleven en verdens-
stad. Men dette travle myr på fortovene, disse
lange rækker af sporvogne, der suste afsted som
hele jernbanetog med svovlblå gnister under

Det nye borgerskab

Apoteker H. P. Madsen optræder i flere
historiebøger. I 1890 havde han en skatte-
pligtig indkomst på 36.800 kr. I apotekerfa-
miliens tjeneste var der en portner, der fik
800 kr. i årlig indkomst, og en kusk der fik
360 kr., en kokkepige (180 kr.), en stuepige
(170 kr.) og yderligere 2 piger. Kusken og
de 4 piger fik desuden kost og logi.

Apoteker Madsen var rig. Han havde
således opnået en plads på den liste over
de 200 største skatteydere i København,
som aviserne offentliggjorde hvert år. Det
havde været godt at være apoteker i de
foregående årtier, idet omsætningen af
medicin, sundhedsmidler m.v. havde været
stærkt stigende.

Der var dog adskillige personer, der var
væsentligt rigere end apotekeren. Grosse-
rerne Wessel og Vett fra Magasin du Nord
toppede skattelisten i 1890 med en årlig
indkomst på 300.000 kr. hver. Blandt de
øverste på listen var der en del, der havde
skabt en formue på kort tid.

I denne gruppe, som bl.a. omfattede
fabrikanter, grosserere, bank- og børsfolk
og ingeniører var en ny mentalitet slået
igennem, som afspejlede det nye økonomi-
ske system.

Ifølge dette nye borgerskab var der med
afskaffelsen af det enevældige standssam-
fund (s. 131) og indførelsen af næringsfrihe-
den skabt et samfund, hvor alle havde lige
muligheder for at blive til noget. Enhver
var »sin egen lykkes smed«, og selv fattige
børn kunne komme til tops, hvis de bare
havde evner og gjorde en indsats. Målet for
tilværelsen var at få kapital til at vokse
gennem stadige økonomiske aktiviteter.

Ifølge denne opfattelse var den økono-
miske sfære en selvstændig del af tilværelsen.
De normer der gjaldt i moralske og religi-
øse spørgsmål (hjælpsomhed, ærlighed og
næstekærlighed) og i politiske spørgsmål
(ansvarlighed over for samfundet som hel-
hed) gjaldt ikke i økonomiske spørgsmål.
Her gjaldt det tværtimod om at udkonkur-

hjulene, denne sværm af køremaskiner, der fløj
surrende ud og ind mellem hinanden som rød-
øjede kæmpebiller, denne larm af tudhorn og
klemten af klokker som på en markedsplads –
var det virkelig København? Alle husene var
illuminerede. Over taget af en bygning på den
anden side af gaden stod der med luende bogsta-
ver: »Whisky er den bedste drik«. Og se der!
Endnu højere oppe blev der som af en usynlig
hånd skrevet henover himlen med ildskrift:
»Søholms kaffe er den billigste«.

»Dette er jo helvede!« mumlede han.

I det samme blev han tiltalt af en ung per-
son, der bagfra havde nærmet sig ham, en lurvet
skikkelse med et bruskhvidt øje under et flækket
bryn. Fyren holdt med to fingre hatten skodes-
løst løftet over sit pomadiserede hoved.

»Har herren ikke brug for et godt logi?«

»Pas Dem selv!« svarede han og gik videre
ind ad byen til.

Men den anden fulgte efter og var straks
igen på siden af ham.

»Undskyld! Jeg kan anbefale Dem et majet
fint logi ... hos en dame ... majet proper. Lige
her i nærheden.«

»Dersom De ikke skrubber af, slår jeg Dem
fordærvet!« råbte han nu ude af sig selv og
løftede paraplyen til slag.

Folk standsede. Der skulle til at samle sig
opløb, da fyren med det var som forsvunden i
jorden.«

(23)

Beskueren var på mange måder en særling,
men hans oplevelser var næppe særligt spe-
cielle. Mange følte sig på samme måde
som romanskikkelsen fremmede over for og
utrygge ved de mekaniserede og varefik-
serede storbykulisser og det hæsblæsende
tempo, som prægede den nye tid. For land-
boere, som havde rødder i en årtusindgam-
mel tradition for at leve i tæt forpligtet
fællesskab, var anonymiteten og ensomhe-
den i mylderet af mennesker yderligere et
kulturchok, på samme måde som den pro-
fitorienterede venlighed og hjælpsomhed
var det. Der var store penge at tjene for
smarte »bondefangere«, som tog imod de
mennesker, »der kom ind med 4-toget«.

rere andre, at betale så lidt som muligt for det man købte (herunder arbejdskraften) og at sælge varerne så dyrt som muligt under anvendelse af salgspsykologiske metoder. Det gjaldt også om at hente så store spekulationsgevinster som muligt gennem de rette dispositioner til rette tidspunkt. Endelig skulle man ikke i økonomiens verden bekymre sig om de evt. menneskelige ulykker, der blev et resultat af ens handlinger.

Livet var et spil. Nogle vandt, andre tabte, og nogle blev blanket helt af. Således var nu engang spillets regler og vilkår.

Apoteker Hans Peder Madsen (ca. 37 år) og fru Fanny Madsen (ca. 30 år) med døtrene Ella og Sigrid – foto fra 1872. Nationalmuseets 3. Afd., Brede

Apotekerfamiliens tjenestefolk (foto fra 1880'erne).

2. Den frie konkurrence

I det foregående har vi beskrevet den økonomiske vækst i byerhvervene 1840–1914.

I virkeligheden var der langtfra tale om noget regelmæssigt vækstforløb, men tværtimod om store konjunktursvingninger.

At svingninger og bølgebevægelser prægede det nye økonomiske system var egentlig ikke så mærkeligt. Den enkelte fabrikant/mester prøvede at træffe de beslutninger, der var mest fordelagtige for ham selv. Var der en vare, som solgte godt, gav en god fortjeneste og tegnede godt for fremtiden, så ville allerede igangværende producenter være tilbøjelige til at udvide produktionen og evt. ansætte flere arbejdere, anskaffe nye maskiner, udvide bygningerne o.s.v.. Samtidigt ville nye producenter blive tiltrukket af de gunstige vilkår.

Derfor kunne resultatet let i næste omgang blive overproduktion, faldende priser, investeringsstop, fyringer og fallitter.

En sådan reaktion ville have en tendens til at brede sig videre. Ikke alene mistede fabrikanten og arbejdere inden for den pågældende branche indkomster, men råvare- og investeringsvirksomheder i andre brancher mistede afsætning og ville måske selv begynde at indskrænke og afskedige. Dermed ville efterspørgselsfaldet have en tendens til at brede sig som ringe i vandet.

I det samlede økonomiske system ville der almindeligvis samtidig være andre virksomheder/andre brancher, der var præget af opgangstendenser, der modvirkede den ovennævnte efterspørgselsnedgang.

Hvorfor summen af udvidelses- og indskrænkingsbeslutningerne i nogle perioder resulterede i en opgangskonjunktur og til andre tider i en nedgangskonjunktur (en krise), var svært at forstå for samtidens iagttagere, og det gjorde det ikke nemmere at forstå, at det så ud, som om kriserne opstod regelmæssigt med 7–10 års mellemrum.

Ifølge den liberalistiske tankegang lå

disse kriser uden for de menneskelige beslutningstageres rækkevidde. Kriserne var både uundgåelige og nødvendige i en markedsøkonomi (s. 154).

Håndværkserhvervene

For byernes håndværksmestre (og håndværkssvende), som gennem århundreder havde befundet sig i et gennemreguleret økonomisk system, var den frie konkurrence umiddelbart en katastrofe.

Alt, hvad mestrene havde garderet sig imod førhen, kunne nu indtræffe. De effektive kunne udkonkurrere de mindre effektive, »fuskere« (folk uden svendebrev) kunne slå sig ned og underbyde de eksisterende virksomheder, storvirksomheder ville vinde frem på de små virksomheders bekostning, landhåndværkerne ville udvide deres markedsandel o.s.v.

Nogle brancher mærkede da også hurtigt og på voldsom vis de nye tider. Inden for f.eks. skotøjsbranchen blev håndværksmæssigt fremstillede varer på få år udkonkurreret af fabriksfremstillede. Ubarmhjertige kræfter var på spil. I de fleste husholdninger var det småt med pengene, og derfor valgte man de billigste varer, når valget stod mellem produkter med århundreders håndværkstraditioner bag sig og produkter, der var maskin- og massefremstillede.

Håndværksmestrene reagerede ligesom andre truede grupper i denne periode ved at organisere sig. De dannede håndværkerforeninger og opbyggede en landsdækkende organisation. Organisationen havde et dobbelt sigte. Man ville lægge pres på lovgiverne for at få en revision af næringsfrihedsloven og dermed en genoprettelse af en vis del af det tidligere sikkerhedsnet, og man ville prøve at lægge en dæmper på den uhæmmede konkurrence ved at snakke sammen og opstille normer for »god forretningsskik«.

Det var imidlertid svært at opnå fælles fodslag, fordi byernes erhvervsdrivende

Sammenligning mellem håndværk og industri (17-1800-tallet)

	Afsætningsforhold	Arbejdsdeling	Arbejdskraften	Virksomhedsramme	Produktionsmidler	Energi	Ejerforhold
Håndværk	kendt marked sikre afsætningsvilkår	individuelt udformede / producere rede varer	faglærte mestre / svende	værksted	værktøj	håndkraft	enkeltmandsvirksomhed
Industri	ukendt marked usikre afsætningsvilkår	typevarer specialisering	stor procentdel ufaglærte arbejdere	fabrik	maskiner	mekanisk kraft	aktieselskab

Skemaet angiver kun grove tendenser. I praksis var grænsen mellem håndværks- og industrivirksomheder flydende, og specielt hvad angik ejerforholdet var der overlappende, idet mange industrivirksomheder var enkeltmandsejede. To mellemformer spillede en vis rolle, nemlig manufakturproduktion, der var produktion, der foregik på fabrikker med anvendelse af mange arbejdere, men foregik som håndværksproduktion – d.v.s. uden specialisering, maskiner og mekanisk kraft, og forlagsindustri, der var en produktionsform, hvor en »forlægger« (almindeligvis en købmand) stod for indkøb af råvarer og afsættelse af produkterne, mens selve produktionen foregik i hjemmene (f.eks. tekstilproduktion) eller i små håndværksvirksomheder.

konkurrerede indbyrdes. Dette gjaldt ikke mindst nabovirksomheder, hvor »den enes død var den andens brød«, og på dette punkt var der en grundlæggende forskel mellem konkurrenceforholdene i byer-hvervene og i landbruget.

I en tid, hvor den liberalistiske opfattelse var dominerende, var det også svært at vinde gehør hos lovgiverne for synspunkter om, at der måtte gribes ind – selv om en hel samfundsgruppe og livsform var truet.

Den frie konkurrence resulterede dog ikke i en massakre på håndværket som helhed. Tværtimod. Nok var håndværkets andel af den samlede samfundsproduktion faldende, men i absolutte tal voksede produktionen og udgjorde endnu i 1914 en andel, der svarede til industriens (tabel 15. C., s. 93).

En del af forklaringen var, at håndværksvirksomhederne ekspanderede kraftigt på landet. Desuden var der i nogle brancher med vækst – f.eks. byggebranchen – endnu ikke nogen særlig konkurrence fra industrien. Endvidere var andre brancher i stand til at foretage en gradvis omstilling fra selvstændig produktion til salg af færdig-

producerede produkter kombineret med reparation (mange skomagere overlevede alligevel på denne måde).

Endelig var der områder, hvor små virksomheder i kraft af deres størrelse og omstillingsevne kombineret med den nye tids kraftforsyning, maskiner og redskaber formåede at klare sig i konkurrencen ved at fremstille mere specielle produkter evt. som underleverandører til større virksomheder. Der kunne også være tale om »skræddersyede« produkter til særlige behov.

Med denne tendens forsvandt det skarpe skel mellem industrivirksomheder og håndværksvirksomheder, og man blev nødt til at definere et nyt. For fremtiden blev virksomheder med over 6 ansatte regnet som industrivirksomheder, medens resten var håndværksvirksomheder.

Håndværket overlevede altså foreløbigt og kom til at spille en vigtig rolle for den økonomiske og politiske udvikling i det 20. århundrede, men rammerne var ændrede, og ikke mindst for håndværkssvende og lærlinge betød udviklingen en total forandring af tilværelsesvilkårene, som vi skal komme tilbage til senere.

Avis-annonce fra omkring århundredeskiftet. Med markedsøkonomi, detailhandelsbutikker, aviser og øget købekraft var der grundlag for en ny branche: reklamebranchen.

Silkeborg største Mode-Forretning,

Høfbergsgade,
anbefaler sit Lager af
pyntede

Dame- og Børne-Straahatte
fra 1 Krone Stykket.

Atlaskes Hatte og Børne-Kysehatter samt alt andet til Modepynt henhørende i stort Udvalg og sælges iaar billigere end tidligere.

Lager føres af
Straahatte! Sivhatte! Spaanhatte! Drengehatte! Forme! samt alle mulige Pyntestoffer: Baand, Blonder, Blomster, Fjer, Ponpon'er og mange andre Ting. Stort Udvalg i Parasoller og Paraplyer, Korsetter, Handsker, Forklæder m. m. m. Ærbødigst

Nielsen,

Bredrene Gæmners Ejendom.

NB. Ligtøjer! Ligsenge! Krandse! Stort Udvalg og til billigste Priser.

Detailhandelen

På et andet område voksede antallet af småvirksomheder.

De hastigt voksende byer skabte et stort marked for afsætning af dagligvarer af forskellig slags. Samtidig skulle den nye masseproduktion af varer afsættes igennem et distributionsnet. Netop detailhandelen var derfor en sektor i hastig udvikling.

Da etableringsomkostningerne desuden var små – man kunne leje et lokale i stueetagen af en ejendom og få varer på kredit, og evt. hos pantelåneren pantsætte nogle private effekter og dermed få lidt driftskapital – var der mange, der forsøgte sig som detailhandlere.

Selvejdrømmen og drømmen om familien som produktionsenhed var givetvis meget udbredt – bl.a. inspireret af forholdene på landet. Man kunne få foden under eget bord og måske en gang ad åre håbe at få butikken til at give så stort et udbytte, at man derved kunne forbedre sin sociale situation.

Butiksdømmen havde endnu et fortrin ud over den lave startkapital. Man kunne

også starte i det små. Kone og børn kunne passe butikken om dagen, mens manden gik på arbejde, og butikken kunne derfor give et tilskud til familieindkomsten.

Butikker blev ofte etableret af ren og skær nød. Mennesker, som var syge, gamle eller arbejdsløse kunne – uden måske at nære nogle større illusioner – prøve at skaffe sig et nødtørftigt eksistensgrundlag ad denne vej, når andre muligheder var udelukkede.

Var det nemt at starte i detailhandelen på grund af de lave indgangskapitalkrav, så var det til gengæld svært at blive hængende. Spredte undersøgelser tyder på, at op til hver 6. butik lukkede hvert år, og at kun halvdelen af butikkerne overlevede i en 5-års-periode.

Netop fordi indgangsbetingelserne var så få og den sociale nød i København så udbredt, var der alt for mange detailbutikker, og indkomstmulighederne var derfor dårlige. I nedgangstider, hvor købekraften var faldende, blev vilkårene selvfølgelig ekstra dårlige, og her gik særlig mange butikker fallit.

3. Arbejderklassen på vej

Markedskræfternes indtog i byerhvervene betød en total ændring af håndværkssvendenes vilkår.

Laugssystemet havde sikret den almindelige håndværkssvend både dagen og vejen – det daglige brød og tag over hovedet i mesters husstand, støtte fra laugene i tilfælde af sygdom og endelig en fremtid som mester og dermed forsørgelsesmuligheder, når alderdommen indtrådte.

Allerede i slutningen af 1700-tallet havde der som tidligere nævnt i de større byer været en mindre gruppe af svende og lærlinge, som havde etableret egen husstand og dermed var egentlige lønarbejdere, men fra midten af 1800-tallet voksede denne gruppe.

Det var svært at få arbejds lønnen til at slå til i 1860'erne. På den ene side steg fødevarerpriserne, og på den anden side prøvede arbejdsgiverne at holde lønnen nede for selv at klare sig i den frie konkurrence, og arbejdsgiverne kunne ved lønfastsættelsen drage fordel af, at der var rigeligt med arbejdskraft i byerne og dermed hård konkurrence om at få arbejde. Særlig hårdt var presset på lønnen i de håndværkserhverv, der direkte truedes af konkurrencen fra fabriksfremstillede varer.

Laugsorganisationernes svendeafdelinger fortsatte i flere tilfælde som løse svendeorganisationer, og der blev også dannet nogle arbejderforeninger på initiativ af folk uden for arbejderklassen, men disse organisationer og foreninger varetog først og fremmest selskabelige formål og var ikke beregnet til at modvirke den faldende realløn.

Omkring 1870 begyndte udenlandske ideer om fagforeninger, arbejdermagt og et andet samfund imidlertid så småt at vinde indpas i Danmark.

De udenlandske ideer

I 1870 havde industrialiseringen allerede

været i gang i England i ca. 100 år, og både her og på kontinentet havde det voksende antal industriarbejdere gradvist organiseret sig i fagforeninger. Disse fagforeninger blev brugt til at lægge pres på arbejdsgiverne for at få højere løn og bedre arbejdsvilkår, og de blev brugt til at forhindre, at arbejderne inden for et fag konkurrerede indbyrdes og underbød hinanden for at få arbejde. Kampmidlet var strejker, som kunne tilføje modparten et indkomsttab, men strejkemidlet var et tveægget sværd, fordi arbejderne selv mistede deres indkomst og dermed eksistensgrundlaget i strejkeperioden og yderligere risikerede at blive fyret. For at kunne gennemføre en strejke måtte arbejderne derfor ikke alene have en strejekasse. De måtte også kunne regne med støtte fra andre arbejdere, og ikke kun økonomisk støtte men også hjælp til at forhindre »skruerbrækkere« (strejkebrydere) i at overtage det strejke ramte arbejde. Derfor måtte arbejderne være interesseret i en så omfattende organisation som muligt.

Sideløbende med fagforeningsbevægelsen begyndte forskellige intellektuelle at beskæftige sig med den nye arbejderklasses vilkår. Mest kendt blev Karl Marx, som allerede i 1848 sammen med Fr. Engels havde udsendt »Det kommunistiske Manifest«. Marx delte historieførelsen op i forskellige faser bl.a. slavesamfundet, feudalsamfundet og det kapitalistiske samfund og argumenterede for, at det kapitalistiske samfund ligesom de tidligere samfundstyper ville bryde sammen på grund af indbyggede kræfter og modsætninger og ville blive erstattet af det socialistiske/kommunistiske samfund, hvor arbejderklassen ville blive den ledende kraft. Historiens udviklingslove arbejdede altså ifølge Marx til fordel for arbejderklassen.

Allerede ved revolutionerne i 1848 (s. 131) havde arbejderne flere steder i Europa spillet en aktiv rolle, men uden varige økonomiske eller politiske resultater.

I 1864 havde repræsentanter for forskellige landes arbejderorganisationer – i overensstemmelse med det internationale sigte i Marx' teorier – dannet Den Internationale Arbejderforening. Blandt de ledende var netop Karl Marx.

I 1870–71 havde arbejderne i Paris i forbindelse med Frankrigs nederlag i den fransk-tyske krig taget magten og oprettet den såkaldte Pariserkommune. Det var det første eksempel på, at nogle af de nye teorier forsøgte omsat i praksis. Pariserkommunen blev dog kun et kortvarigt eksperiment, for i 1871 blev den nedkæmpet med militær magt.

Louis Pio

De første egentlige danske fagforeninger blev oprettet omkring 1870, og allerede i 1871 oprettedes en dansk afdeling af Den Internationale Arbejderforening, ligesom der blev udsendt et ugeblad, Socialisten, som fra april 1872 blev til et dagblad. Hovedkraften bag arbejderforening og blad var en fhv. løjtnant og postembedsmand Louis Pio. Det var også i høj grad ham, der skrev artiklerne i Socialisten og formulerede den nye bevægelses synspunkter.

Det kom hurtigt til et sammenstød med både arbejdsgivere og myndigheder. Den 4. april 1872 indledte de københavnske murersvende en strejke for at opnå højere løn. Arbejdsgiverne stillede sig afvisende over for arbejderne krav og var øjensynligt indstillet på at give dem en lærestreg. De stod godt rustet til kampen, fordi de både havde bred opbakning i arbejdsgiverkredse og støtte fra myndighederne.

I begyndelsen af maj – hvor strejken situation efterhånden syntes håbløs – besluttede Louis Pio at kaste Socialisten ind til støtte for de strejkende. Gennem avisen opfordrede han alle arbejdere til at komme til et støttemøde på Fælleden d. 5. maj. Opfordringen var ledsaget af følgende ord:

Louis Pio (1841–94) – stifteren af den danske afdeling af Den Internationale Arbejderforening. Efter konflikten med myndighederne kom han efter løsladelsen fra tugthuset også i et stigende modsætningsforhold til fagforeningslederne. I 1877 tog han – skuffet, presset af politiet og bestukket af bl.a. B&W's ejere – til Amerika for at finde lykken der og grundlægge et ideelt socialistisk samfund. Det kgl. Bibliotek, kort & billedsamlingen

»Skal vi da som lam lade os føre til kapitalens slagterbænk? Skal vi tåle at vore fjender måske for flere år standse vor fremgang? Nej, det kan københavnske arbejdere ikke være bekendt! Lad os da engang holde mandtal over alle frie arbejdere, over alle, som vil hjælpe os i kampen mod kapitalen, vi vil da få at kende vor egen magt og vore fjenders svaghed, samlede i tusindvis vil vi stille vore fordringer og love hverandre at stå last og brast indtil sejren er vor!

Men Jer, I guldets dyrkere! I de fattiges udsugere! Eder vil vi endnu engang tilråbe: »I har i årtusinder skænket os en bitter livsdrik, vogt jer nu, målet er fuldt! Lad der ikke komme en eneste dråbe til eller – det flyder over!« (24)

Slaget på Fælleden

Det truende ordvalg, som man også kan

støde på i andre af Louis Pios artikler, var en foræring til myndighederne. Socialistlederne blev anklaget for at have haft til hensigt »at bevirke eller i hvert fald forberede en voldsom omstyrning af de bestående samfundsforhold, statsforfatningen derunder indbefattet.«

Med en sådan udlægning af artiklen kunne man inden for grundlovens rammer indlede politiundersøgelse mod lederne og forbyde afholdelsen af mødet. Da Louis Pio og to andre arbejderledere, Poul Geleff og Harald Brix gik ind for at mødet alligevel skulle afholdes, reagerede politidirektøren – som havde sine informationer fra politispioner – med arrestation af de 3 arbejderledere natten mellem d. 4. og 5. maj.

Alligevel mødte mange op på Fælleden – både arbejdere, tilskuere og folk, der ønskede lidt spænding i gaden. De sidste fik deres ønske opfyldt. Myndighederne satte både politi og militær ind, og ifølge den politiinspektør, der ledede slaget, blev stave og sabler anvendt »på en alvorlig og eftertrykkelig måde«, så »grumme mange fik slemme hug«. Da myndighederne i næste fase skulle forsvare den hårde fremfærd, blev det fremholdt, at mange politi- og militærfolk var blevet ramt af stenkast. Slaget på Fælleden resulterede dog ikke i dødsfald.

I den efterfølgende retssag blev de tre arbejderledere idømt flere års tugthus, og Den Internationale Arbejderforening blev forbudt. Dermed havde myndighederne på effektiv vis sat en stopper for de første tilløb til en dansk arbejderbevægelse.

Myndighedernes kraftige reaktion skal givetvis ses på baggrund af Pariserkommunen, som havde skabt en udbredt frygt i de besiddende kredse for arbejdere og for socialisme, og frygten forstærkedes af, at udviklingen, som den så ud i 1870'erne, ville gøre arbejderklassen større og større og dermed på lang sigt lægge en bombe under den nye liberalistiske samfundsorden, fordi arbejderne med fagforeninger,

Slaget på Fælleden – tegnet af R. Christiansen. Danmarkshistoriens voldsomste sammenstød mellem myndigheder og arbejdere. Gyldendals billedarkiv

strejker og gensidig støtte til den tid ville kunne lamme samfundet økonomisk og politisk.

Resten af 1870'erne var der stille omkring den nye arbejderbevægelse. Myndighederne fik held til at rette endnu et slag mod den nye bevægelse, da det i 1877 (med penge fra bl.a. B&W) lykkedes at bestikke Louis Pio og Geleff til at udvandre til USA. Bestikkelsen af arbejderlederne var et chok for mange arbejdere. Affæren bidrog sammen med den økonomiske krise i anden halvdel af 70'erne til, at antallet af fagforeninger og medlemmer gik tilbage, og at resterne af den beskedne fagforeningsbevægelse holdt en lav profil.

4. Arbejdernes levevilkår

Hobro-lægen Th. Sørensen udsendte i 1880 en pjece om købstadsarbejdernes vil-

kår i Hobro i 1879 og fremlagde i denne pjece resultatet af en undersøgelse af 22 arbejderfamiliers indtægter og udgifter, arbejdstid, boligforhold m.v. (Tabel 22).

Th. Sørensens undersøgelse omfattede kun gifte, gennemsnitsarbejdere med en husstandsstørrelse på mindst 4. Han udelukkede bl.a. »de dovne og letsindige«, d.v.s. fattighjælpsmodtagerne. Alle de undersøgte familier betalte da også kommuneskat – beviset på at de var fuldgældige borgere.

Af undersøgelsen kan vi se, at indkomsterne varierede meget fra familie til familie – først og fremmest afhængigt af mandens arbejdsmæssige kvalifikationer, d.v.s. af hans arbejdskrafts handelsværdi på arbejdsmarkedet aftalt med arbejdsgiveren. I undersøgelsen kan man bl.a. se et skel mellem faglærte og ufaglærte, og et andet skel mellem de arbejdere, der havde fast arbejde, og de der var periodevis arbejdsøse. Ud over mandens hovedindkomst afhang familieindkomsten også af hustruens og børnenes evt. indtægter og af mandens muligheder for bierhvervsindtægter i den sparsomme fritid.

Levestandarden afhang dog ikke kun af den direkte husstandsindkomst og husstandsstørrelse. Mange familiers indkomst suppleredes med naturalieydelser fra et stykke have, ydelser fra arbejdsgiverne (klædningsstykker, øl, snaps m.v.), og med hvad familiemedlemmerne iøvrigt kunne »skrabe sammen« (brænde o.s.v.).

Ser vi på udgifterne, så brugte familierne 70–85% af indkomsten til mad, heraf alene op til 25% af hele familieindkomsten til rugbrød. Fersk kød var der stort set ikke råd til, og den daglige varme ret var fremstillet af saltet flæsk, fedt, ærter og kartofler (evt. kål), men kunne også være vandgrød eller »fedtebrød og kaffe«. Det var iøvrigt stort set forbeholdt manden at få pålæg på brødet, mens den øvrige familie ikke fik det.

Boligforholdene svingede en del. Nogle

boliger blev bedømt som gode og lyse, andre som mørke og fugtige. For 50–70 kr. om året kunne man som regel få to rum med køkken, for 20–30 kr. kunne der højst blive tale om et mørkt og fugtigt rum med eller uden køkken. Det var iøvrigt ikke ualmindeligt, at en familie på 6–7 personer kun havde en ét-værelses lejlighed.

Brændslet bestod af tørv, brænde, kul, lyng, høvlspåner m.v. og for at spare på brændselsudgifterne opholdt selv familier med to rum sig ofte alene i det ene rum i den kolde tid. Da maden også ofte blev tilberedt på kakkelovnen, kan det ikke undre, at Th. Sørensen konstaterede, at der var en særdeles dårlig luft i de fleste arbejderboliger.

Det manglende sikkerhedsnet

Af Th. Sørensens budgetopstillinger fremgår det, at de fleste familier både havde underskud på årsregnskabet og gammel gæld, og det er svært at se, hvordan de skulle blive i stand til at afvikle denne gæld, hvis ikke tiderne blev bedre.

Der var ingenting at stå imod med over for trusler som arbejdsløshed, sygdom og alderdom, idet dog nogle af familierne havde et vist sikkerhedsnet i tilfælde af kortvarig sygdom. De var nemlig medlemmer af en sygekasse og kunne derfor få »sygedagpenge« og et tilskud til læge og medicin.

Datidens sygekasser var hverken for de fattige eller for de sygelige, for de byggede på et »selvhjælpsprincip«, d.v.s. at medlemmerne selv via kontingent skulle dække sygekassernes udgifter. Det betød, at selv om kontingentet var forholdsvis tyngende, så var kassen kun i stand til at betale små ydelser. Det betød også, at det var nødvendigt at udelukke mennesker, der på forhånd kunne forventes at komme til at ligge kassen til ekstra byrde. Der blev altså stillet strenge helbredskrav ved optagelsen.

I Hobro-undersøgelsen er der et eksem-

Tabel 22. Årsregnskaber for 3 Hobro-arbejdere 1879 – beløb i kroner

	Model-snedker	Arbejdsmand m. fast arbejde	Arbejdsmand m. løst arbejde
Antal personer i husstanden	8	4	4
Mandens indtægt			
Hovederhverv	750	510	270
Bierhverv	20	0	0
Konens indtægt	40-50	0	20
Børnenes indtægt	12	8	0
Samlet indtægt	820-30	518	290
Husleje	70	28	20
Brændsel	56	44	32
Føde (incl. belysning og vask)	572	ca. 360	240
Beklædning	58	15	15
Møblement	0	0	0
Tobak	4,16	4	4
Brændevin	10	6	5
Fornøjelser	0	0	0
Kommunalskat	3,50	1,33	1,33
Skolepenge	15	0	0
Syggekasse	10,20	14,40	0
Alderdomsforsorg		0	0
Indboforsikring	2	1,40	1,60
Læge og medicin	20	40	ca. 4
Samlet udgift	821	ca. 513	323
Overskud/underskud i 1879	0	0	-30
Gæld	400	70	30

1 Husstand: Mand 53 år, kone 38 år, 4 piger (13, 7, 4, 2 år), 2 drenge (11, 10 år).

Mandens hovederhverv: Modelsnedker på jernstøberi. Mandens bierhverv: Snedkerarbejde i hjemmet om søndagen. Konens indtægt: Strikning og syning for fremmede. Børnenes indtægt: Byærinder (den ældste søn). Bopæl: 2 værelser + tagkammer og køkken.

2 Husstand: Mand 52 år, kone 53 år, pige 15 år, dreng 12 år.

Børneindtægt: Indsamling af hundegødning til handskefabrik. Bopæl: 1 værelse med køkken. Bemærkning: Konen for syg til at blive optaget i sygekasse.

3 Husstand: Mand 40 år, kone 28 år, dreng 5 år, pige 2 år.

Mandens erhverv: Løst arbejde ved avlsbruger og ved to købmænd. Konens indtægt: Syning og vask for fremmede. Bopæl: 1 værelse uden køkken. Naturalier: Periodevis kost, øl og brændevin til manden.

Kilde: Th. Sørensen Kjøbstadsarbejdernes Vilkaar s. 9-35.

pel på en familie, der brugte 8% af indkomsten til læge og medicin, fordi konen på grund af sygelighed ikke kunne blive optaget i sygekasse. Denne udgift betød, at familien var nødt til at spare på andre områder, og den boede da også i en ét-værelses lejlighed, »der manglede lys og var fugtig«. Her har vi en illustration af fattigdommens onde cirkel: Netop en sådan bolig var helbredsmæssigt ødelæggende for en syg kvinde, men der var ikke råd til en bedre bolig på grund af udgifterne til medicin og læge.

Medens en del af familierne altså var i sygekasse, var kun én af de 22 familier med i en alderdomsforsorgsordning, og ingen af familierne havde nogen beskyttelse i tilfælde af arbejdsløshed.

Hvorfor havde disse Hobro-arbejdere ikke organiseret sig i fagforeninger for ad denne vej at presse lønnen op? Hvorfor var de ikke med i en understøttelseskasse, så de havde et sikkerhedsnet i tilfælde af arbejdsløshed? Hvorfor var de ikke med i en alderdomsforsorgskasse, så der var taget højde for den uundgåelige alderdom?

En nærliggende grund kan være, at der simpelthen ikke var plads på budgettet til fagforeningskontingent, arbejdsløhedsforsikring og udgifter til alderdomsforsorg. Hvad angik fagforening, så var der endnu mindre råd til at deltage i en strejke eller risikere at blive fyret, hvis arbejdsgiveren ikke ville acceptere, at man var medlem.

Det var dog ikke den eneste grund. Der var givetvis mange arbejdere, som ikke følte noget påtrængende behov for at være medlem af en fagforening. Mange var ansat i småvirksomheder, havde et nært forhold til mesteren/arbejdsgiveren, håbede måske selv på at blive selvstændige engang og kunne se, at de fik en rimelig løn i forhold til deres mesters udbytte og i forhold til den gennemsnitlige arbejds løn i byen. Var de tilmed unge, havde et godt helbred og havde efterspurgt arbejdskvalifikationer og forskellige biindtægtsmuligheder, så var

både sult, arbejdsløshed, sygdom og alderdom forholdsvis fjerne trusler.

Anderledes forholdt det sig med de ufaglærte, de løst ansatte, de udearbejdende kvinder, folk med dårligt helbred, de gamle samt også den del af de faglærte, der var ansat i erhverv, der var ved at blive udkonkurreret. For disse grupper var det daglige brød ikke nogen selvfølge, og arbejdsløshed og sygdomme var nærliggende trusler. Her var behovet for en støtteorganisation stort. Men netop disse grupper havde også særligt dårlige forudsætninger for at blive medlemmer af en fagforening. Der var hverken råd til kontingent eller til at vække arbejdsgiverens mishag, hvis man var så heldig at have arbejde, for der stod altid nogen parat til at overtage ens plads på grund af rigeligheden på ufaglært arbejdskraft i byerne i denne periode.

Sammenligner man disse gruppers levevilkår og fremtidsudsigter med håndværkervendenes og -lærlingenes 100 år tidligere, så var der tale om en afgørende forringelse, både hvad angik kost og logi, og hvad angik fremtidsudsigter og sikkerhed. En stor gruppe af byarbejdere var nu blevet kastebolde i kræfternes frie spil.

Hovedstadsarbejderne

Befolkningsstrømmen mod byerne havde skabt en voldsom efterspørgsel efter boliger. Gamle boliger kunne uanset størrelse og kvalitet udlejes til en høj leje. Nye hastværksopførte boligblokke – stuvet tæt sammen og ofte anbragt i baggårdene til allerede eksisterende boligkomplekser – kunne bygges og lejes ud med stor fortjeneste. Særlig voldsom var sammenstuvningen i København.

I datidens statistiske materiale kan man se en tydelig sammenhæng mellem boligforhold og børnedødelighed. Dødeligheden var væsentlig højere i fattigkvarterer end andre steder, men den højere dødelighedsprocent var selvfølgelig ikke kun et resultat af små, fugtige og uhygiejniske boliger,

Peder Madsens Gang i København bag det nuværende Hotel d'Angleterre (foto fra ca. 1870). Gaden »var om sommeren en stank af affald, mødding, brændevinsbrænderiernes mask, døde dyr, lort og urin. Det var matroser og soldaterkoner, almissemønstre og prostituerede, tyende og arbejdsløse, og det var børn, børn og atter børn. Stuvet sammen i forhusene og baghusenes fugtige rum og korridorer. Om vinteren forfrysninger og sult. Familier på 10-12 delte ét rum, sov på det bare gulv og skiftedes til at gå ud for derved at deles om tøjet. Det var rå, gusten og grimet fattigdom«. (citater fra *Snart dages det ...* s. 13). Det kgl. Bibliotek, kort & billedsamlingen

men også et resultat af mangelfuld ernæring, nedslidning, drikkeri, og hvad der ellers kunne høre fattigdommen til.

Hovedstadsarbejdernes vilkår adskilte sig på flere punkter fra Hobro-arbejdernes. Mange virksomheder var forholdsvis store, og forholdet mellem ejere og arbejdere dermed mere anonymt. Samtidig betød tilstrømningen af mennesker til hovedstaden, at konkurrencen om arbejde her var særlig hård. Hertil kom, at den naturaliereserve, som mange Hobro-familier havde haft i form af have og måske et husdyr og en

nærliggende natur, ikke var tilstede i København i samme omfang.

Problemer som faldende løn, stigende brødpriiser og arbejdsløshed og sygdom ville derfor ramme en familie hårdere i Hovedstaden, selv om der også her blev gjort store anstrengelser fra hele familien for at skaffe et supplement til indkomsten. Mange arbejderfamilier havde logerende i en eller to værelseslejlighed, arbejderhustruer gjorde rent, vaskede eller syede for fremmede, og børnene samlede kul på Godsbanegården eller på havnen og hundegødning i gaderne. Endelig var der ikke så langt til ulovlige aktiviteter som prostitution, tyveri og tiggeri, hvis familiens situation blev desperat.

Behovet for et sikkerhedsnet i form af fagforeninger måtte derfor forekomme særligt påtrængende i København, og samtidig var forudsætningerne for dannelsen af fagforeninger også gunstigere. Der var mange svende fra hvert fag i den store by, og ofte arbejdede der mange på samme virksomhed. Det var derfor ikke så mærkeligt, at det var i Hovedstaden, at fagforeningerne overlevede 70'ernes kriseperiode, og at det var herfra, der på ny kom gang i organiseringen og kampen for bedre vilkår.

5. Fagbevægelsen

I midten af 1880'erne kom det til den første større konfrontation mellem arbejdsgivere og arbejdere – den såkaldte smedekonflikt.

Smedenes fagforening havde mange medlemmer samlet på få store virksomheder og havde derfor et godt udgangspunkt for både organisering og sammenhold og for anvendelse af »omgangsskruen« som kampmiddel over for arbejdsgiverne.

Omgangsskruen var en taktik, der bestod i, at man på skift stillede krav til løn- og arbejdsforhold på en enkelt fabrik og gik i strejke på den pågældende fabrik, hvis

kravene ikke blev opfyldt. Tog man på denne måde én fabrik ad gangen, så kunne de øvrige medlemmer af fagforeningen støtte den pågældende fabriks arbejdere under strejken, mens fabrikanten »blev slidt op«. Når så strejken var ført heldigt til ende på den ene fabrik, kunne man – bedre rustet – rejse de samme krav på den næste fabrik.

Anvendelsen af omgangsskruen havde efterhånden medført, at også arbejdsgiverne – selv om de som producenter var konkurrenter – var begyndt at samarbejde, og i 1885 besluttede jernindustriens arbejdsgivere at sætte hårdt imod hårdt over for fagforeningens krav om en mindsteløn på 27 øre i timen ledsaget af en strejke på en enkelt fabrik. Arbejdsgiverne »lock-outede« simpelthen alle medlemmer af fagforeningen og satsede dermed ikke alene på at afvise arbejderkravet, men også på at knuse fagforeningen ved at føre produktionen videre med folk, der ikke var fagforeningsmedlemmer.

Kampen sluttede nærmest uafgjort efter måneders bitter konflikt, hvor arbejderne fik støtte fra Venstre-pressen, der foranstaltede indsamlinger og sørgede for fødevarerstøtte, fordi konflikten faldt sammen med, at den politiske kamp mellem Højre og Venstre var på sit højeste (s. 138). Arbejderne fik ikke gennemført lønkravet, men det lykkedes heller ikke arbejdsgiverne at knuse fagforeningen.

Smedekonflikten var kun én blandt mange arbejds konflikter i 1880'erne og 90'erne, hvor antallet af fagforeninger ud over landet voksede, og hvor en større og større del af arbejderne inden for de enkelte fag blev organiseret.

I kampen mod arbejdsgiverne havde arbejderne brug for en så bred støtte som mulig, og det var baggrunden for, at fagforeningerne inden for et fag sluttede sig sammen i landsdækkende fagforbund. Det var også baggrunden for, at der blev indledt samarbejde på tværs af faggrænserne.

På større virksomheder dannede arbejderne fællesklubber, de københavnske fagforeninger gik sammen i De Samvirkende Fagforeninger og ud over landet dannedes der i købstæderne fællesorganisationer.

Organisationsprocessen forløb ikke uden problemer og tilbageslag. Ikke mindst blandt de ufaglærte gik medlemstallet op og ned med de økonomiske konjunkturer, og de ufaglærte kæmpede med det særlige problem, at der hele tiden kom nye ind fra landet, som ikke var vant til at stille krav til arbejdsvilkår og løn. Andre problemer udsprang af, at arbejderne var organiseret efter fag. Det kunne betyde konflikter mellem de forskellige fagforeninger om, hvilke arbejdsfunktioner der hørte ind under hvilke fag. Specielt søgte de faglærte at forhindre, at de ufaglærte overtog nogle af deres arbejdsfunktioner.

De kvindelige arbejdere

Endnu i slutningen af 1800-tallet var der ikke rokket ved den opfattelse, at målet for en kvinde var at blive gift, og at den gifte kvindes plads var i hjemmet.

Befolkningstilvæksten og udviklingen i byerne var imidlertid i fuld gang med at udhule grundlaget for denne opfattelse, idet et stigende antal kvinder var tvunget til at forsørge sig selv eller bidrage til at forsørge familien.

Der kunne være tale om gifte kvinder, som måtte skaffe indtægter, fordi manden var syg, arbejdsløs eller drikfældig, eller fordi hans indkomst var for lav til at familien kunne overleve. Hertil kom de enlige mødre og de ubemidlede enker, som var tvunget til at tage, hvad de kunne få. Endelig var det heller ikke alle ugifte kvinder, der kunne få plads som tjenestepiger.

Mange af disse kvinder fik arbejde på fabrikkerne – især inden for beklædnings- og levnedsmiddelindustrien (tobaks- og cikoriefabrikker). Fabrikanterne var interessede i at ansætte kvindelig arbejdskraft af samme grund, som de også gerne ansatte

»En sy pige - Pinsemorgen« (Wenzel Tornøe 1882). Randers Kunstmuseum. Det kunne være nødvendigt at arbejde i døgn drift, når en opgave skulle være færdig til et bestemt tidspunkt.

børn. Lønnen til kvinder og børn lå nemlig langt under lønnen til mandlig arbejdskraft. Af samme grund blev kvinderne mødt med indædt modstand fra de mandlige arbejdere, hvis de tog arbejde, som mændene regnede for »mandearbejde«.

Andre områder var forbeholdt kvinderne. Mange kvinder havde rengøringsarbejde om natten eller om morgenen, tog

rundt som vaskekoner eller arbejdede hjemme som syersker. Ikke mindst kvinder med børn arbejdede som hjemmesyersker. På denne måde kunne de både tjene penge og samtidig varetage kvindernes traditionelle opgaver med børnepasning, madlavning, tøjfremstilling, rengøring m.v.

Hovedproblemet for kvinderne var, at udbuddet af kvindelig arbejdskraft til stadighed var meget stort, og aflønningen derfor var elendig. Ikke mindst de enlige mødre levede under kummerlige vilkår – nærmest under et eksistensminimum, hvis man kan tale om det. En undersøgelse af de kvindelige syerskers vilkår omkring 1890 viste, at en stor del af disse kvinder fik en kost, som var væsentlig dårligere, end den man bød de kvindelige fanger i de offentlige fængsler, samtidig med at syerskerne knoklede næsten døgn rundt.

Fabriksarbejde aflønnedes bedre end hjemmesyning, men kvinder med børn stod her over for et stort problem med børnepasning – et problem, som ofte blev løst ved, at større børn passede mindre, og naboer kikkede efter hinandens børn. Helt usædvanligt var det dog ikke, at små børn blev overladt til sig selv dagen lang – evt. låst inde i et rum eller spændt fast til en seng.

Som nævnt var situationen særligt van-

»Barnemordersken« – maleri af Erik Henningsen (1884). At få et barn inden for ægteskabet kunne være en hård belastning for mange kvinder, men at få et barn uden for ægteskabet var – som i de foregående århundreder en katastrofe. Fri-stelsen til at føde i »dølgsmål« (s. 80) og slå barnet ihjel var derfor stor, selv om straffen var hård. Statens Museum for kunst

skelig for enlige mødre, og antallet af dem var væsentligt større i byerne end på landet, blandt andet fordi de piger, der kom »galt afsted« på landet, stadig blev »drevet« ind til byerne.

At få kvinderne organiseret i fagforeninger måtte forekomme næsten umuligt. Ikke alene var kvindernes situation vidt forskellig, alt efter om de var gifte eller ugifte, havde børn eller ikke, arbejdede hjemme eller på fabrik, arbejdede midlertidigt for at løse et akut problem eller til stadighed o.s.v. De hårdest pressede kvinder havde heller ikke overskud, tid og penge til at deltage i fagforeningsarbejde. Endelig spillede det selvfølgelig også en afgørende rolle, at »rigtige kvinder« ifølge kønsrolletraditionen ikke beskæftigede sig med organisation, holdt møder m.v.

Trods disse mange vanskeligheder dukkede de første kvindelige fagforeninger op i midten af 1880'erne, hvor de kvindelige herreskræddere dannede en fagforening, ligesom også Kvindeligt Arbejderforbund dannedes.

Kvinderne begyndte også så småt at blive organiseret i de »mandlige fagforeninger«. Efterhånden som det blev klart for mændene, at kvinderne var kommet på arbejdsmarkedet for at blive, så blev mændene interesserede i at få kvinderne med, så de kunne undgå eller i det mindste begrænse konkurrencen fra kvindernes side.

Endnu omkring århundredeskiftet var væsentligt færre kvinder end mænd dog organiseret. Inden for håndværk og industri var 35% af kvinderne og 75% af mændene organiseret.

På nogle områder var organisering nærmest umulig. I 1899 forsøgte nogle tjenestepiger at starte en fagforening på husarbejdsområdet, men den fik kun få deltagere. Herskaberne opfattede det som en fornærmelse, hvis tjenestepigerne var organiseret. Desuden stod pigerne svagt, fordi de arbejdede isoleret. Endelig hæmmedes organiseringen af, at mange af pigerne blot

var i en venteposition inden ægteskabet og derfor ikke havde nogen »lønarbejderbevidsthed« knyttet til husarbejdet.

Den store arbejdskamp 1899

Arbejdsgiverne gik ind for liberalistiske principper om, at udbud, efterspørgsel og de enkelte arbejders kvalifikationer alene skulle bestemme løn og arbejdsvilkår, og de var stærke modstandere af fagforeninger, fordi disse jo netop havde til opgave at sikre arbejderne mod de værste følger af den frie konkurrence.

I takt med at arbejderne organiserede sig, svarede arbejdsgiverne igen med tilsvarende organisationer, og denne tendens var kulmineret i 1898 med dannelsen af landsdækkende organisationer – De Samvirkende Fagforbund (DSF) for arbejderne og Dansk Arbejdsgiver- og Mesterforening for arbejdsgiverne. Umiddelbart efter i 1899 fulgte den store styrkeprøve mellem de nye landsorganisationer, da arbejdsgiverne benyttede en mindre snedkerstrejke i Jylland til at erklære storlockout over for 40.000 arbejdere.

4 måneders arbejdskamp fulgte. En stor del af byerhvervsproduktionen var lammet, og en stor del af arbejderne dermed frataget deres eksistensgrundlag. Ligesom i 1880'erne støttede bønderne arbejderne, og mange arbejdere søgte på landet eller sendte deres familie derud.

I september afsluttedes konflikten med det såkaldte Septemberforlig. Heri fastsattes de fremtidige rammer for forholdet mellem arbejdsgivere og arbejdere – rammer som i hovedtræk stadig er gældende.

Arbejdernes ret til at være medlem af en fagforening anerkendtes, og det samme gjorde fagforeningernes ret til at optræde som arbejderne forhandlingsorganer. Til gengæld pålagdes såvel arbejdere som fagforeninger forpligtelser til at overholde en samling af spilleregler i de videre bestræbelser for at forbedre løn- og arbejdsvilkår. Disse vilkår skulle aftales for et antal år ad

Københavnske arbejdere på vej over Dronning Louises bro 1. maj 1898. 1. maj-demonstrationerne skulle vise omverdenen arbejdernes styrke og sammenhold og bidrage til at styrke deltageres »arbejderidentitet«. Dagen blev imidlertid også en kærvkommen lejlighed til at fejre forårets komme – som man havde gjort det i landsbyerne i mange århundreder – og opleve »skovturs- og markedsstemning«. Dagen blev en festdag for arbejderfamilierne og et højdepunkt i »livet på stenbroen«. Effelts arkiv, DR.

gangen ved de såkaldte overenskomstforhandlinger. Når overenskomst så var indgået, så forpligtede parterne sig til at sørge for ro på arbejdsmarkedet i overenskomstperioden (den såkaldte fredspligt).

Desuden blev der sat en afgørende grænse for, hvad arbejderne kunne kræve. Arbejdsgivernes ret til at lede og fordele arbejdet på arbejdspladserne (herunder ansætte og fyre arbejdskraft) blev nemlig godkendt i forliget.

Septemberforligets reguleringer af arbejdsmarkedet blev fulgt op af statsmagten i 1910 med dannelsen af Den faste Voldgiftsret (Arbejdsretten) og Forligsinstitutionen. Den faste Voldgiftsret skulle træffe afgørelser, hvis der i løbet af overenskomstperioden opstod konflikter om fortolkningen af de løbende overenskomster eller evt. uenighed om fortolkningen af selve hovedaftalen (September-forliget). Denne type af konflikter kaldtes retstvister. Forligsinstitu-

tionen skulle derimod medvirke ved indgåelsen af nye overenskomster, hvis parterne ikke selv kunne blive enige. Uenighed mellem parterne om overenskomstvilkår kaldtes også interessekonflikter.

Der var i den følgende periode stærkt modstridende holdninger i arbejderkredse til denne udvikling på arbejdsmarkedet. Den dominerende opfattelse var, at arbejderne i 1899 én gang for alle havde tilbagevist arbejdsgivernes forsøg på at knække fagbevægelsen og havde tilkæmpet sig en ligeberettiget plads på arbejdsmarkedet. Kritikerne derimod mente, at arbejderne havde ladet sig binde til det bestående samfund ved at acceptere de angivne spilleregler og ikke mindst fredspligten. Efter kritikernes opfattelse havde arbejderne dermed fraskrevet sig mulighederne for at arbejde for en grundlæggende samfundsforandring.

Forbedrede levevilkår

De sidste 20 år op mod 1914 steg lønningerne mærkbart, samtidig med at den daglige arbejdstid blev sat ned, og søndagsarbejdet forsvandt.

De stigende lønninger og den nedsatte arbejdstid var umiddelbart et resultat af fagforeningernes styrke og det nye forhandlingssystem, men det var et resultat, som opnåedes som følge af en usædvanlig kraftig vækst i by og på land. Med lønstigningerne forbedredes den gennemsnitlige arbejderfamilies levestandard, og forbedringerne kunne tydeligt ses af husholdningsregnskaberne. Selv om familierne nu købte mere kød og flere levnedsmidler i det hele taget, så faldt levnedsmidlernes andel af familiebudgettet til omkring eller under halvdelen.

Ikke alene var mange arbejderfamilier i det daglige på vej bort fra fattigdommen,

men der skete også en forbedring af de sikkerhedssystemer mod alderdom, sygdom, ulykker og arbejdsløshed, der havde været så katastrofalt dårlige i industrialiseringens første fase.

Samtidigt opnåede arbejderne med den nedsatte arbejdstid den første sparsomme fritid, og det var en del af baggrunden for, at de – så at sige på den bare stenbro – kunne skabe en blomstrende arbejderkultur med 1-maj-demonstrationer, møder, sange, studiekredse, aviser, kolonihavebevægelser, kooperative virksomheder, boligselskaber, højskoler, teaterforeninger, ungdomsarbejde, idrætsforeninger o.s.v.

Alle disse aktiviteter og organisationer udgjorde sammen med parti og fagforeninger den arbejderbevægelse, som på 3-4 årtier havde givet de næsten rodløse og historieløse lavere sociale lag i byerne en ny identitet, selvbevidsthed og magt.